

Citation:

Kowalska, D. (2024). O leksyce religijnej *Psałterza Dawidowego* Mikołaja Reja (na marginesie rozważań o konfesyjnej przynależności pierwodruku). *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 59, Article 3332. <https://doi.org/10.11649/sfps.3332>

Danuta Kowalska
(Uniwersytet Łódzki)

O leksyce religijnej *Psałterza Dawidowego* Mikołaja Reja (na marginesie rozważań o konfesyjnej przynależności pierwodruku)

Psałterz Dawidów Mikołaja Reja, wydany w Krakowie w roku 1543 w oficynie Macieja Szarffenberga¹, reprezentuje zapoczątkowany jeszcze w dobie średniowiecza nurt swobodnych tłumaczeń biblijnych, którego celem było – jak pokazały skrupulatne badania Ireny Kwileckiej (Kwilecka, 2003) – dostosowanie biblijnego tekstu do mentalności prostego odbiorcy,

do którego należało przemówić w zrozumiałym dlań języku, przyciągnąć jego uwagę za pomocą odpowiednich środków wyrazowych, w miarę możliwości wytworzyć taką atmosferę, dzięki której on sam poczułby się współuczestnikiem opisywanych w Biblii wydarzeń, a nie tylko biernym słuchaczem czy czytelnikiem (Kwilecka, 2003, s. 155).

---

¹ Podstawą analiz jest kompletny egzemplarz pierwodruku Rejowego *Psałterza Dawidowego* przechowywany w Bibliotece Uniwersyteckiej w Erlangen (sygn. H00/THL-II 39). Wersja cyfrowa pierwodruku dostępna jest na stronie: http://digital.bib-bvb.de/view/bvb_mets/viewer.0.6.5.jsp?folder_id=0&dvs=1731665293050~453&pid=14127301&locale=pl_PL&usePid1=true&usePid2=true [dostęp: 05.05.2022]. Wszystkie cytowane w artykule przykłady pochodzą z tego egzemplarza.

Kwilecka podkreślała, że tego typu średniowieczne przekłady zawierały liczne objaśnienia i uzupełnienia, były pisane stylem zbliżonym do mowy potocznej (Kwilecka, 2003, s. 128), starały się „wiernie oddać myśl oryginału za pomocą własnych środków językowych i stylistycznych, odbiegających często od ustalonego schematu” (Kwilecka, 2003, s. 154). Według poznańskiej badaczki ten – zrodzony w średniowiecznej kulturze zachodnioeuropejskiej – typ translacji nieprzerwanie rozwijał się również w Polsce, a jego kontynuacją był widoczny w renesansowych przekładach proces unaradawiania języka i wprowadzania żywej, codziennej mowy obfitującej w leksemy o potocznym nacechowaniu (Kwilecka, 2003, s. 171). Do tego nurtu Kwilecka zaliczała obok *Żołtarza* Walentego Wróbla również *Psałterz Dawidów* Mikołaja Reja (Kwilecka, 2003, s. 129)². Warto podkreślić, że Rejowy przekład jest tłumaczeniem swobodnym na poziomie większych jednostek tekstu, przede wszystkim werse-
tów (Cybulski, 1999, s. 17; Kossowska, 1968, s. 135; Sieradzki, 2003, ss. 380–381). Tłumacz nie stosował podziału psalmów na wersy, a w miejsce biblijnych werse-
tów wprowadzał kilkuwierszowe akapity, nie zawsze zgodne z tekstem źródłowym, którym była między innymi wydana w Krakowie w roku 1532 łacińska parafraza dokonana przez Johana van der Campen zwanego Kampensisem³. Metoda adaptowania przez Reja obcego tekstu źródłowego polegała zazwyczaj na jego opowiadaniu własnymi słowami i wpisywała się w tradycję przekładów swobodnych, adresowanych do szerszego odbiorcy. Także struk-
tura Rejowego *Psałterza* nawiązuje do średniowiecznej tradycji i przypomina układ brewiarzowy (Kossowska, 1968, ss. 122–123). Każdy psalm poprzedzony jest argumentem. Obok pierwszego wiersza parafrazy psalmu jako margina-
lium znajduje się komentarz podający w skrócie treść psalmu, zawierający wykład historyczny odnoszący się do dziejów Izraela albo wydobywający sens moralny, oraz propozycje modlitwy psalmem w różnych sytuacjach życiowych. Po każdym psalmie umieszczono doksologię oraz prozaiczną modlitwę wraz ze wskazaniem na inne modlitwy, które powinny towarzyszyć tekstowi.

Jedną z nierozwiązanych jak dotąd zagadek związanych z Rejowym *Psałterzem* jest przynależność wyznaniowa pierwodruku, zwłaszcza w kon-

---

² Zagadnienie stosunku Reja do stylistycznych wzorców polszczyzny biblijnej poświę-
cony jest artykuł Kowalskiej (Kowalska, 2023).

³ I. Campensis, *Psalmorum omnium iuxta hebraicam veritatem paraphrastica interpretatio*,
Kraków 1532. Analizy porównawcze pokazały, że niekiedy Rej podażał także za literalnym
przekładem Wulgaty.

tekście przejścia pisarza między rokiem 1541 a 1548 na luteranizm, a potem na kalwinizm. Nie wiemy, czy spisana prozą parafraza powstała jeszcze jako dzieło Reja-katolika, czy też u jej genezy leżała zmiana ideowych poglądów pisarza. Dotychczasowe ustalenia badaczy w tym względzie nie są jednoznaczne, a często nawet wzajemnie się wykluczają. Przyczyn tego stanu rzeczy należy upatrywać między innymi w braku informacji na temat daty publikacji *Psałterza*, która aż do 2019 roku nie była znana⁴, co zmuszało badaczy do snucia różnych, czasem nawet sprzecznych hipotez dotyczących atrybucji i chronologii dzieła (Kossowska, 1968, s. 118; Leszczyński, 2005, s. 14; Nowak, 1970, s. 35; Witczak, 1975, s. 118). Zastanawiający jest zwłaszcza fakt, że niekiedy na podstawie tych samych przesłanek formułowano odmienne sądy, co najlepiej odzwierciedla niejasności narosłe wokół Rejowej parafrazy⁵. W świetle dotychczasowych badań jednoznaczna ocena konfesyjnej przynależności *Psałterza* nadal nie jest możliwa. Opinie znawców zarówno spuścizny literackiej pisarza, jak i prądów wyznaniowych doby renesansu wciąż nie są w tym względzie zgodne.

Celem niniejszego artykułu jest analiza leksyki religijnej obecnej w Rejowym *Psałterzu*. Przedmiotem analiz czynię słownictwo, które zwyczajowo traktowane było jako nacechowane konfesyjnie. Obserwacji poddaję następujące grupy leksemów: 1) leksemy będące odpowiednikiem łacińskiego terminu *ecclesia*: *zbór*, *zgromadzenie*, *zebranie*, *cerkiew*, *kościół*, *społeczność*; 2) leksemy będące odpowiednikiem łac. *poenitentia*, *poenitentiam agere*

---

⁴ Do roku 2019 znane były jedynie trzy egzemplarze wydania A: egzemplarz puławski w Czartoryskich, egzemplarz kórnicki II przechowywany dziś w zbiorach Biblioteki Kórnickiej PAN i egzemplarz biblioteki klasztoru SS. Klarysek w Starym Sączu, oraz dwa egzemplarze wydania B: egzemplarz warszawski Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego oraz egzemplarz Jana Poplińskiego (dziś Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk). T. Witczak podkreślał, że istniał jeszcze jeden druk – tzw. kórnicki I, pochodzący z tego samego nakładu, co egzemplarz warszawski (Witczak, 1975, ss. 56–57). Wszystkie spośród zachowanych w Polsce pięciu egzemplarzy były w mniejszym bądź większym stopniu zdefektowane. Tylko w jednym z nich – tzw. egzemplarzu puławskim – zachowała się karta tytułowa, na której jednak nie podano ani autora, ani miejsca i roku wydania, umieszczono za to dedykację dzieła królowi Zygmuntovi Staremu. W roku 2019 Stanisław Siess-Krzyszkowski odkrył w Bibliotece Uniwersyteckiej w Erlangen-Nürnberg w Niemczech (sygn. H00/THL-II 39) kompletny egzemplarz pierwodruku *Psałterza*, zawierający kolofon z umieszczoną informacją o miejscu i czasie wydania: „W Krakowie przez Macieja Szarffenberka. Lata Bożego 1543. Dnia dziesiątego księżycza maja”.

⁵ Temu zagadnieniu poświęcony jest artykuł D. Kowalskiej (Kowalska, 2022, ss. 35–50).

(gr. *metanoia*): *uznać się, uznanie, pokutować*; 3) leksemy związane z religijnym pojęciem wiary: *dufać, dufanie, ufać*. Przyjęcie takiej procedury badawczej wynika z faktu, że po argumenty natury językowej sięgali wcześniejsi badacze – zwolennicy zarówno protestanckiego, jak i katolickiego charakteru Rejowego *Psalterza*. I tak Adam Bełcikowski (1886) podkreślał protestancki charakter *Psalterza*, wskazując obok argumentów ekstralingwistycznych, takich jak swobodny stosunek do pierwowzoru oraz obecność charakterystycznych wierszy do czytelnika, także argumenty językowe, widoczne m.in. w używaniu nazwy *zbór* w miejsce *kościół*, *uznanie się* i *uznać się* zamiast *pokuty* itp. Z kolei Maria Kossowska – najbardziej zdecydowana i bezkompromisowa obrończyni katolicyzmu *Psalterza* – uzasadniała swoją opinię m.in. obecnością antykacerskich aluzji i komentarzy pojawiających się w argumentach (Kossowska, 1968, s. 141). Analiza płaszczyzny leksykalnej związanej z wybraną terminologią religijną ma na celu znalezienie odpowiedzi na pytanie, czy rzeczywiście wybory leksykalne Reja mogą być sygnałem konfesyjnej przynależności zabytku. Warto zaznaczyć, że warstwa leksykalna zwyczajowo kumuluje wiedzę o świecie zewnętrznym oraz odzwierciedla rzeczywistość pozajęzykową.

Ekscerpcji poddano zarówno tekst samego przekładu *Psalterza*, który jest swobodną, zawierającą liczne amplifikacje parafrazą łacińskiej Wulgaty oraz łacińskiej parafrazy dokonanej przez Campensisa, jak i tekst dołączanych do psalmów argumentów, modlitw, marginaliów oraz końcowego rejestru wszystkich psalmów (tytuły psalmów w rejestrze nie zawsze pokrywają się z tytułami w tekście *Psalterza*). Teksty spoza kanonu *Księgi Psalmów* są dla niniejszych analiz szczególnie ważne, gdyż w najmniejszym stopniu są motywowane tekstem biblijnym, stanowią one bezpośredni tekst od-Rejowy, w którym można szukać osobistych przemyśleń i poglądów pisarza, również związanych z bieżącą sytuacją społeczno-religijną.

Historycy języka wielokrotnie zwracali uwagę na fakt, że nowe zjawiska kulturowe, związane z reformacją, spowodowały zmiany w leksyce. Okres podziałów, polemik i precyzowania pojęć zrodził z jednej strony konieczność reinterpretacji semantycznej zastanego słownictwa i zmian znaczeniowych niektórych wyrazów odnoszących się do zjawisk religijnych, z drugiej zaś – potrzebę stworzenia nowych terminów i leksemów, które miały zastąpić terminy obcojęzyczne bądź rodzime wyrazy budzące sprzeciw ze względów ideologicznych (Górski, 1962, s. 233). Tak więc procesowi sięgania po słownictwo o staropolskiej genezie, zadomowione w stylu religijnym,

zwłaszcza w literaturze psalterzowo-biblijnej, towarzyszyła dążność do unarodowienia, swoistej polonizacji terminów religijnych (Winiarska, 2004, s. 69). Warto podkreślić, że pogląd o wyraźnej odrębności języka i leksyki religijnej reformacyjnych odłamów chrześcijaństwa, a zwłaszcza charakteryzowanie zmian leksykalnych w kategoriach walki ideologicznej, utrwalił się wśród polskich badaczy po publikacji artykułu Konrada Górskiego, którego ustalenia stały się – jak zaznacza Izabela Winiarska – „bezkrytycznie przyjmowanymi aksjomatami” (Winiarska, 2004, ss. 67–68). Zdaniem warszawskiej językoznawczyni Górski nie różnicował poszczególnych odłamów reformacji, omawiane zjawiska językowe, często związane z najbardziej radykalnymi ugrupowaniami, odnosił do całego środowiska protestanckiego (Winiarska, 2004, s. 68).

Zbór – kościół – cerkiew – zgromadzenie – zebranie – społeczność

Do najczęściej przywoływanych przykładów ilustrujących dyferencjację słownictwa religijnego należą terminy kościelno-organizacyjne, a wśród nich zwłaszcza katolicki leksem *kościół* i ewangelicki wyraz *zbór* używane jako odpowiedniki łacińskiego terminu *ecclesia*. Konrad Górski traktował rzeczownik *zbór*, znany ze średniowiecznych translacji psalterzowo-biblijnych w znaczeniu ‘chrześcijańskiej społeczności religijnej opartej na wspólnocie wiary i kultu’, jako nacechowany ideowo i upatrywał przyczyn jego rozpowszechnienia się wśród protestantów w chęci zaznaczenia własnej odrębności i potrzebie unikania skojarzeń z ujemnie wartościowanym przez reformatorów kościołem rzymskim (Górski, 1962, s. 252). Jego zadaniem wyraz ten przyjął się w środowisku reformacyjnym w drugiej połowie XVI wieku, w latach 1570–1580 był niezwykle popularny wśród radykalnych odłamów reformacji, zwłaszcza w kręgu antrynitarzy zwalczanym przez pozostałych protestantów, zaś szczególną popularność zyskał dopiero w wieku XVII, gdy wyraźnie osłabły wpływy środowiska ariańskiego (Górski, 1962, ss. 253–256).

W *Psalterzu Reja* wyraz **zbór** stosowany jest jeszcze z umiarem, ma tylko jedenaście poświadczeń i pojawia się obok rzeczowników: *cerkiew* (1), *kościół* (14), *społeczność* (6), *zebranie* (54), *zgromadzenie* (4). Dystrybucję leksemów oznaczających ‘zgromadzenie wiernych’ w tekście badanego zabytku przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Rozkład leksemów oznaczających ‘zgromadzenie wiernych’ w *Psalterzu Dawidowym* M. Reja. W nawiasach podano również liczbę użyć leksemów *kościół* oraz *zbór* w znaczeniu ‘świętynia, budowla sakralna’ (łac. *templum*)

Leksem	Razem	Psalmy	Argumenty	Modlitwy	Marginalia	Rejestr
<i>cerkiew</i>	1	-	1	-	-	-
<i>kościół</i>	10 (4)	1 (4)	3 (1)	5	-	-
<i>społeczność</i>	6	-	-	4	1	1
<i>zbór</i>	9 (2)	(2)	5	1	2	1
<i>zebranie</i>	51	31	11	8	-	1
<i>zgromadzenie</i>	3	-	-	3	-	-
Razem	86	38	21	21	3	3

Źródło: opracowanie własne

Warto zaznaczyć, że leksem *zbór* jako rzeczownik oznaczający ‘chrześcijańską społeczność wiernych’ pojawia się tylko w komentarzach dodawanych do *Psalmów*, najczęściej w argumentach, gdzie ma pięć poświadczeń. Dwukrotnie odnajdujemy go w marginaliach, jeden raz w modlitwie i jeden raz w końcowym rejestrze. Rej również dwukrotnie wykorzystał ten leksem w tekście będącym parafrazą psalmów (*Psalm* 26), jednak analiza kontekstowa pokazuje, że został on w nim użyty w szerszym znaczeniu – jako ‘ogólnie o świeckim zgromadzeniu, zebraniu ludzi, narodzie’:

Bo iśćiem się zawždy strzegł, abych nie miał żadnego społku z ludźmi podstępłiwemi, a proznujących myśli, i owszemem się strzegł każdych **zborow złościwych**, którzy upornie bez każdego zakonu na świecie się obchodzą (Ps. 26)⁶;

A za łaską Twoją jeden krok moj nie ustąpi z drogi sprawiedliwości i będę miał przecz wysławiać wielmożność Twoję przed oblicznością **nawiększego zboru ludzkiego** (Ps. 26).

W pozostałych miejscach badanego zabytku rzeczownik *zbór* występuje jako synonim *kościół* w znaczeniu ‘społeczności chrześcijan’. Warto nad-

⁶ W cytowanym materiale stosuję następujące skróty odnoszące się do lokalizacji przykładów: Ps. – psalm, arg. – argument poprzedzający psalm, M – modlitwa po psalmie, marg. – uwaga tłumacza dodana jako marginalium na początku psalmu, MK – modlitwa końcowa znajdująca się na końcu *Psalterza*, rej. – rejestr psalmów.

mienić, że w tych poświadczeniach pojawia się bezwyjątkowo w połączeniu z przymiotnikiem *chrześcijański*, zawsze w szyku postpozycyjnym, tworząc charakterystyczne wyrażenie *zbor krześcijański*, co zdaje się potwierdzać tezę, że sam rzeczownik mógł mieć wtedy jeszcze szersze znaczenie, nazywające ogół ludzi, każde zebranie, zgromadzenie ludzkie (łac. *ecclesia plebis*), a zawężenie jego znaczenia do wspólnoty chrześcijańskiej wymagało użycia konkretyzującego przymiotnika:

Prorok dawać znać, iż prośba społeczna **zboru krześcijańskiego** ma wielkie miejsce u Pana Boga (Ps. 5 arg.);

Tu prorok prosi z strony **zboru krześcijańskiego**, aby je Pan Bog bronić a szczyścić raczył od fałecznych nauk kacerskich (Ps. 11 arg.);

Tu nadobnie prorok wysławia dobrodziejstwa, które człowiekowi ukazał i na niebie, i na ziemi, a iż człowiek Jemu za to wielką chwałę powinien, a mowi imieniem wszego **zboru krześcijańskiego** ku Panu Bogu (Ps. 65 arg.);

Tu prorok żałobliwie opłakawa rzeczy przyszłych, które miały przydz srodze na **zbor krześcijański** z rozgniewania Pańskiego (Ps. 79 arg.);

Prośba, aby się Pan smiłować raczył nad **zborem krześcijańskim** (Ps. 80 marg.);

Prośba, aby się Pan Bog raczył smiłować nad **zborem swym krześcijańskim**, odłożywszy gniew na stronę (Ps. 80 rej.).

Analiza kontekstowa dowodzi, że dla Reja leksem *zbór* nie miał jeszcze ideowego nacechowania, pisarz stosuje go wymiennie z innymi określeniami, niekiedy synonimiczne terminy pojawiają się nawet w jednym zdaniu, jak to ma miejsce choćby w modlitwie po *Psalmie 45*, w której wyrażenie *zbór krześcijański* występuje obok określenia *zebranie kościoła*:

[...] racz, miły Panie, strzec tu **zebrania kościoła** Twego świętego, a przez prośby wszego **zboru krześcijańskiego** Tobie poświęconego i świętych przebranych Twoich, a takie i matki Twojej, racz, miły Panie, nas uczynić też księżęty w onem krolestwie, w którym Ty osądzasz ony, którzy się Tobie na wszem podobają.

Czasem te tożsame pod względem semantycznym ekwiwalenty tworzą szeregowe zestawienia, jak choćby w argumentie do *Psalmu 48*, w którym leksem *zbór* użyty jest jako synonim *cerkwi*:

Tu jest prorocstwo o **zebraniu świętej cerkwi a zboru krześcijańskiego**, a iż między tem **zebraniem** miał być nalezion krol, który to wszystko sprawować miał, a ściąga się też prorocstwo i na ony trzy krole, którzy Go też w tem **zebraniu** byli naleźć mieli.

Warto zaznaczyć, że tłumacz wprowadza niekiedy w charakterze dopowiedzenia dodatkowy termin *zebranie* (*zebranie kościoła*, *zebranie świętej cerkwie*), którego celem jest, jak można przypuszczać, potrzeba nieustannego doprecyzowywania znaczeń, ukonkretniania treści, tak charakterystyczna dla autora parafrazy.

Obecność leksemu *cerkiew* w badanym zabytku może być pewnym zaskoczeniem ze względu na jego archaizujący wydźwięk. Wyraz ten był charakterystyczny przede wszystkim dla doby staropolskiej, kiedy to był stosowany jako synonim *kościół* zarówno w znaczeniu 'zgrupowanie wiernych', jak i 'świątynia' (Klich, 1927, s. 88). Według ustaleń Edwarda Klicha frekwencja tego rzeczownika w staropolszczyźnie w pierwszym znaczeniu była wyraźnie większa niż wyrazu *kościół*, który z kolei dominował nad *cerkwią* w znaczeniu 'świątynia' (Klich, 1927, s. 88). Jak zauważa Tomasz Lisowski, szesnastowieczny zakres występowania tego leksemu ograniczony był przede wszystkim do tekstów, na których ciążyła średniowieczna tradycja translatorska (Lisowski, 1993, s. 136), stosował go m. in. Walenty Wróbel w *Żołtarzu*. Według Słownika polszczyzny XVI wieku (SPXVI) wyraz *cerkiew* („cerkiew”, b.d.) jako odpowiednik łac. 'ecclesia' ma tylko 26 użyć. W *Psalterzu Dawidowym* Reja leksem ten ma tylko jedno poświadczenie, związane, jak można przypuszczać, nie tyle z tendencją do archaizacji biblijnego tekstu, co raczej z dbałością pisarza o synonimiczne różnicowanie leksyki i dążnością do precyzji wypowiedzi, zwłaszcza że zakres jego występowania jest ograniczony tylko do tekstu będącego odautorskim komentarzem.

Leksem *kościół* występuje w *Psalterzu* w dwóch znaczeniach: jako 'templum christianorum' oraz 'ecclesia' (w odniesieniu do wspólnoty wiernych), przy czym dominuje metonimiczne użycie tego wyrazu (10 poświadczeń w znaczeniu 'ecclesia' wobec 4 poświadczeń w znaczeniu 'templum'). Te proporcje są zgodne z szesnastowieczną tendencją do zawężania zakresów znaczeniowych leksemów wspólnofunkcyjnych i konsekwentnego wycofywania leksemu *cerkiew* w znaczeniu 'ecclesia', co potwierdzają zarówno dane ze SPXVI („kościół”, b.d.), według których leksem *kościół* 'ecclesia' ma 6588 użyć, natomiast *cerkiew* 'ecclesia' jedynie 26, jak i szczegółowe badania Lisowskiego poświęcone szesnastowiecznym losom omawianych wyrazów (Lisowski, 1993). Leksem *kościół* jako 'zgrupowanie wiernych' jest wykorzystywany przez Reja przede wszystkim w modlitwach (5) oraz argumentach (3), przy czym w tym znaczeniu każdorazowo pojawia się z dodatkowym, precyzującym dookreśleniem *zebranie* albo *społeczność*:

zebranie kościoła (5), *społeczność kościoła* (2). Zapewne u genezy tego typu tautologicznych wyrażen leżała troska o właściwe odczytanie polisemicznego wyrazu *kościół* jako ‘wspólnoty wiernych’ (łac. *ecclesia*), nie zaś ‘świątyni, budowli skaralnej’ (łac. *templum*):

[...] racz, miły Panie, strzec tu **zebrania Kościoła Twego świętego** (Ps. 45 M);

[...] raczysz tedy już do końca wywyszać to **zebranie Kościoła Twego** a zachować je w obronie moźnej prawej ręki Twojej [...] (Ps. 118 M);

Prorok wysławia **zebranie Kościoła świętego krześcijańskiego** i jako sie miał w niem Pan Bog rozkochać [...] (Ps. 87 arg.);

Narzeka prorok, iż gwałtowna ręka pogańska i nauki fałszywe, kacerskie targają sie na **zebranie Kościoła Bożego** (Ps. 74 arg.);

Widzisz, iż sprzeciwnicy Twoi, niemasz nic tak złego, czego nie pokuszają nad **zebraniem Kościoła Twego** (Ps. 74);

[...] a sprawiwszy nas tak w **społeczności Kościoła Twego** [...] (Ps. 48 M);

Nie rozpraszaż tedy i nas, miły Panie, z tej **społeczności Kościoła Twego**, któryś Ty zbudował i ochędożył ślachetną krwią swoją (Ps. 127 M).

Pedantyczna dbałość tłumacza o konkretyzację treści, starania, by odbiorca niczego nie musiał się domyślać, zaowocowały wprowadzeniem w tekst modlitwy po *Psalmie 93* obu dopowiedzeń przy wyrazie *kościół* i powstaniem trójczłonowego tautologicznego zestawienia: *społeczność zebrania kościoła*:

[...] tedy nie lza jedno prosić miłosierdzia Twego, aby nas raczył w tej **społeczności zebrania kościoła** swego pospołu a zupełnie zachować (Ps. 93 M).

Dla porządku warto zaznaczyć, że ilekroć w *Psalterzu* jest mowa o świątyni, to leksem *kościół* pozbawiony jest dodatkowych identyfikujących określeń:

Ale ja, mając nadzieję w miłosierdziu Twoim, wstąpię w przybytek Twój, a z poczciwością będę prosił u **kościół** Twego świętego, mając baczenie na wielką wielmożność majestatu Twego (Ps. 5);

Wyniosę ręce swoje, wołając k Tobie, pod niebo, ktore jako **kościół** na przybytek majestatu Twojego jest z dawna poświęcone (Ps. 28);

I rozdrapać dali mury **kościół** mego i miesca ty wniwecz obrocili (Ps. 89);

[...] jako kamień był wzgardzony przy budowaniu **kościół** (Ps. 118 arg);

Bowiem i on kamień, ktory byli zarzucili budujący **kościół Pański** jako niepotrzebny, stał sie był potem napotrzebniejszy na wierzchu, a na złączenie wszytkiego kąta kościelnego (Ps. 118).

Najczęściej wykorzystywanym przez Reja w *Psalterzu* leksemem na określenie ‘wspólnoty wiernych’ jest znany z translacji średniowiecznych wyraz **zebranie**, który używany jest przede wszystkim w tekście głównym *Psalterza* (31 poświadczeń):

A nie inaczej jako iny las wyrębać tak, by chcieli wykorzenić **zebranie Twoje** (Ps. 74);

A my, ktorzychmy pilni przebywania w **zebraniu** tem z wielkiem dufaniem mieszkamy, oczekawając dobrotliwości Twojej, nasz miły Panie, kochając się w przybytkoch krolewskich pałacow Twoich. (Ps. 48);

[...] rad bych wykorzenił wszytki, ktorzy swowolnie a bez wszego zakonu mieszkają na ziemi, aby byli zatraceni z **społecznego zebrania Pańskiego** (Ps. 101)

Wyśpiewajcie sławę Pańską rozlicznem a nowem śpiewaniem, a rozkochaj się każdy narod i każde **krześcijańskie zebranie**, żeś nalazł krola swego [...] (Ps. 149).

Ma on również najwyższą frekwencję spośród wszystkich ekwiwalentów łac. terminu ‘ecclesia’ w argumentach (11 poświadczeń) oraz modlitwach (8 poświadczeń):

Prorok w uciskach swoich nadzieję kładzie w Panu swoim, a ściąga się prośba na Krystusa, aby już był zesłan, który miał nas od wszech pierworodnych uciskow oswobodzić, mowi też imieniem **zebrania krześcijańskiego**, aby go Pan Bog w starości, to jest na skończeniu świata, nie opuszczał (Ps. 71 arg.);

Tu prorok pod figurą mowi o zmartwy wstaniu Pańskim, jako miało być postanowiono w **zebraniu krześcijańskim** (Ps. 93 arg.);

Oskarża się prorok w osobie **zebrania krześcijańskiego** na ony prześladowce, ktorzy zaćmiwszy oczy swoje, nic o Bogu nie pomnią, opowiadając im prędką moc Pańską a prędkie baczenie na wszystko na świecie (Ps. 94 arg.);

Dawa znać prorok o Krystusie jako miał być znaczny na gorze Syjon, to jest w **zebraniu krześcijańskim** (Ps. 99 arg.);

Tu prorok przywodzi **zebranie ludu krześcijańskiego**, aby uznawszy wielmożność i dobrotliwości Pana swego powinne dzięki i chwałę Jemu dawali (Ps. 107 arg.);

Racz, miły Panie, z świętej łaski swojej nam tego dożyć, aby w tej przewrotności świata żadny język fałeczny a żadna nauka omylna myśli naszych od Ciebie, któryś jest droga sprawiedliwości, nie odnosiła a od **zebrania** przebranych Twoich (Ps. 12 M);

Racz, miły Panie, łaskawe błogosławieństwo uczynić nam tu, wiernemu **zebraniu** Twemu [...] (Ps. 67 M);

[...] racz miłościwie objaśnić serca nasze, aby nas nie zastał jako błędnych, gdy będziesz raczył brakować to **zebranie owczarniej swojej**, aby nas tak nie nalazł jako niepotrzebnych, ktorzy by mieli być wyrzuceni z świętej społeczności [...] (Ps. 97 M);

Jako Pan ma wielkie kochanie w **zebraniu krześcijańskim** (Ps. 87 rej.).

Leksem *zebranie* stosunkowo często wprowadzany jest do tekstu z dookreślającą go przydawką *krześcijański*. Wyrażenie *zebranie krześcijańskie* (7) pojawia się jako alternatywa dla synonimicznych określeń: *zbór krześcijański* (6), *kościół krześcijański* (1), *społeczność krześcijańska* (2).

W badanym zabytku pojawia się również znany ze średniowiecznych translacji psalterzowo-biblijnych wyraz **zgromadzenie** będący ekwiwalentem łac. *congregatio, conventus, coetus*. Rej używa go w modlitwach trzykrotnie w znaczeniu łac. *ecclesia*:

[...] prosimy pokornie, aby to **zgromadzenie** ludu Twojego raczył tak miłościwie opatrować, ktoś sobie odkupił, wzięwszy nasię podobieństwo przyrodzenia Jego [...] (Ps. 72 M);

[...] racz miłościwie, nasz miły Panie [...] łaskawie zachować w pokoju to **zgromadzenie** Twoje, abychmy nie byli rozproszeni od Ciebie, pasterza Twego (Ps. 74 M);

[...] ale radszej przyjmij nas miłościwie już w opiekę a **zgromadzenie społeczności** swojej, w ktojeś Ty, nasz miły Panie, osobliwe kochanie położył (Ps. 130 M).

Dbłość Reja o synonimię zaowocowała wprowadzeniem do tekstu jeszcze jednego leksemu odnoszącego się do ‘wspólnoty wiernych’, mianowicie wyrazu **społeczność**, któremu w takim przypadku zazwyczaj towarzyszy dodatkowa identyfikująca przydawka: *społeczność krześcijańska* (2), *społeczność owczarniej Twojej* (1).

Jak wynika z przedstawionych analiz, repertuar wyrazowych odpowiedników łac. terminu *ecclesia* jest stosunkowo bogaty i urozmaicony. Rej zarówno hojnie wykorzystywał określenia zadomowione w tradycji psalterzowo-biblijnej, jak i sięgał po nowe rozwiązania leksykalne, dbając przede wszystkim o synonimiczne różnicowanie słownictwa. Analiza kontekstowa dowodzi, że stosowane w badanym zabytku terminy pozbawione są cech doktrynalnych, nie mogą więc być wykorzystywane jako argument o protestanckim obliczu *Psalterza*.

Uznanie, uznać się, uznawać się – pokutować

W średniowiecznej polszczyźnie psalterzowo-biblijnej odpowiednikami łac. terminów *poenitentia, poenitentiam agere* (gr. *metanoia*) były leksemy *pokuta, czynić pokutę, pokutować*. W łacińskiej liturgii leksem *poenitentia* definiowany był jako ‘żał za grzechy’, ‘pokuta, akt pokuty’ (Plezia, 2007, t. 4, s. 8). W piśmiennictwie reformacyjnym leksemy *pokuta* i *pokutować*

ze względu na ich obciążenie teologicznymi znaczeniami rozwiniętymi w średniowieczu traktowano jako niewłaściwie oddające sens greckich leksemów *metanoia* ‘skrucha’ oraz czasownika *metanoein* wyrażającego ideę nawrócenia wewnętrznego (Lisowski, 2023, ss. 18–19; Winiarska, 2004, s. 69) i zastępowano – mniej lub bardziej konsekwentnie – nienacechowanymi leksemami: *uznanie się, upamiętanie, pokajanie, kajanie; uznać się, upamiętać się, kajać się* (Górski, 1962, ss. 247–250). Według Górskiego zanegowanie sakramentu pokuty nie było „równoznaczne z odrzuceniem żalu za grzechy i ich odpuszczenia. Ze sfery sakramentalnej sprawa została przeniesiona na grunt osobistego przeżycia o charakterze moralnym” (Górski, 1962, s. 247). Wawrzyniec Krzyszkowski, współpracownik i przyjaciel Szymona Budnego, związany ze środowiskiem ariańskim, tłumaczył ten fakt następująco:

Pokuta bowiem ono jest, co kto za jaki swój występ cierpi. Ale *poenitentia* jest ono rozmyślenie, gdy kto żałuje, iż co z nieobaczenia uczynił, a przestawszy onego uczynku albo przedsięwzięcia, za co inszego się bierze. Takie lepak rozmyślenie nie *pokutą*, ale prosto *kajaniem* zowiemy (Krzyszkowski, 1564).

W *Psalterzu* Reja tradycyjne odpowiedniki łacińskich leksemów *poenitentia*, *poenitentiam agere* pojawiają się ośmiokrotnie i to tylko w komentarzach: argumencie (1), modlitwie (1), marginaliach (2) i wieńczącym *Psalterz Rejestrze* (3) (zob. tabela 2).

Tabela 2. Rozkład leksemów *pokutować, uznać się, uznanie* w *Psalterzu Dawidowym* M. Reja

Leksem	Razem	Psalm	Argumenty	Modlitwy	Marginalia	Rejestr
<i>pokutować</i>	8	-	2	1	2	3
<i>uznać się / uznawać się</i>	13	4	7	2	-	-
<i>uznanie</i>	6	1	2	3	-	-
Razem	27	5	11	6	3	3

Źródło: opracowanie własne

Warto zaznaczyć, że w badanym zabytku występuje jedynie formy imiesłowowa *pokutujący*:

To jest psalm **pokutującego** człowieka, który uznawszy złości swoje sam sie karze przed Panem swoim, powiedając, iż dla grzechu ani ciało, ani dusza żadnej władzej słusznej mieć nigdy nie może (Ps. 38 arg.);

Jedyne zbawienie nasze i wszytka nadziejo nasza, nasz miły Panie, który nie omięszkawsz smętnych cieszyć a **pokutującym** hojnie miłosierdzia swego szafować, (Ps. 56 M);

Prośba **pokutującego** za grzechy (Ps. 6 marg.);

Pokorne narzekanie **pokutującego** człowieka (Ps. 38 marg.);

Prośba o miłosierdzie **pokutującego** człowieka (Ps. 143 marg.);

Prośba **pokutującego** za grzechy (Ps. 6 rej.);

Pokutującego człowieka pokorne narzekanie (Ps. 38 rej.);

Grzesznego **pokutującego** prośba o miłosierdzie (Ps. 102 rej.).

SPXVI dokumentuje leksem *pokutować* („pokutować”, b.d.) w szesnastowiecznej polszczyźnie jako termin religijny w dwóch znaczeniach: 1) ‘nawracać się do Boga w skrusze i żalu za grzechy’ (łac. *paenitere, penitentiam agere, paenitentiam habere*); 2) ‘czynić zadość za grzechy poprzez różne akty i czyny, modlitwy, umartwienia itp.’ (łac. *agere paenitentiam, paeniteri*).

Większą frekwencję w Rejowym *Psalterzu* mają formy tradycyjnie utożsamiane z piśmiennictwem reformacyjnym: *uznać się* (13), *uznanie* (6). Czasownik *uznać się / uznawać się* pojawia się zarówno w argumentach i modlitwach dodawanych do poszczególnych psalmów, m.in.:

Tu prorok każdego upomina, aby **uznawszy się**, ściągał myśli swoje ku chwale Bożej, przypominając niewdzięczność żydowską, którą odstępowali od Pana Boga swego, znając wielkie dobrodziejstwa Jego i jako się jem też to oddało (Ps. 106 arg.); Upomina prorok sprzeciwniki wiernego zebrania Boskiego, aby **się uznali**, powiedając jem, iż się wniwecz obroczą jako ziele niepotrzebne, które jeszcze za młodu bywa potłoczone (Ps. 129 arg.);

Daj, miły Panie, takie wyrozumienie nam, aby nie czekając nad sobą żadnych tu świeckich wyroków sami przez się moglibyśmy się usprawiedliwić każdemu, bo snadź gdybychmy od słusznej sprawiedliwości odstąpić mieli, już by przypadła złość ku złościom naszym, ale gdy **się** sami **uznawszy** pokarzymy, mając na pamięci ustawicznie brzmiącą naukę Twoją w uszoch swoich (Ps. 58 M);

Jakoby rzekł, zbłądził człowiek, **uznawszy się**, iż zbłądził, stara się, aby był przywiedzion na drogę sprawiedliwą, abowiem kto się w tem obaczy, snadź mu to więcej pochodzi z łaski Pańskiej niżli z jego starania. (Ps. 119 taf arg.);

[...] a iż krewkość człowieczeństwa naszego wytrwać nigdy nie może, aby nie obraziło świętego majestatu Twojego, otworzyłeś nam obfity skarb miłosierdzia swojego, którego każdemu, kto by **się** jedno **uznać** chciał, a uciec się z pokornem sercem ku Tobie, Panu swem, hojnie szafować raczysz (Ps. 150 M),

jak i w tekście psalmów, np.:

Przeto zrozumiawszy temu, **uznajcie się** wy, którzy jesteście przełożonemi na świecie (Ps. 2).

Przedsie jednak, gdy **się** jedno **uznać** chcieli, [Bóg – dop. D.K.] dziwnem kstałem na swobodę je wywodził (Ps. 107);

A **uznawszy się**, iż bez łaski Pana swego na wszem były w niedostatkoch położony dusze ich, uciekali się potem k niemu z wołaniem swem, a On łaskawie wielokroć wybawiał je od każdego sprzeciwieństwa ich (Ps. 107);

Przedsie jednak, gdy **się** jedno **uznać** chcieli, dziwnem kstałem na swobodę je wywodził, a na koniec jem spuścił słowo swe, które jem wieczne bezpieczeństwo mogło uczynić (Ps. 107);

[...] otworzyłeś nam obfity skarb miłosierdzia swojego, którego każdemu, kto by **się** jedno **uznać** chciał a uciec się z pokornem sercem ku Tobie, Panu swemu, hojnie szafować raczysz (MK).

Forma rzeczownikowa **uznanie** jest poświadczona w *Psalterzu* sześćkrotnie, spotykamy ją przede wszystkim w argumentach, m.in.:

[...] człowiek za **uznaniem** przez naukę grzechu swego bierze odpłatę swoją (Ps. 119 gimel, arg.);

[...] gdy się obaczy człowiek przez **uznanie** swoje (Ps. 119 zadik, arg.),

ale także w modlitwie:

[...] a snadź ilekroć za sprawiedliwością Twoją przez występki swoje odpada od tej obiecanej ojczyzny swojej, za małym **uznaniem** a pokorą wielokroć go zasie ku niej przywracać raczysz (Ps. 102 M);

[...] daj **uznanie** zaślepionym myślom naszym, aby zatwardziałość serca naszego mogła się obaczyć, iż bez miłosierdzia Twojego sama sobie nic pomocy nie może, a nadzieja nasza, położona w miłosierdziu Twojem, daj, miły Panie, aby była od Ciebie miłościwie przyjęta (Ps. 103 M);

Daj nam to, miły Panie, pokornymi prośbami prosimy, aby zawsze były zgotowane serca nasze ku **uznaniu** i strasliwej sprawiedliwości Twej i ku utwierdzeniu zupełnej nadzieje naszej, która nas za wiarę pełną naszą snadnie przywieść może ku miłosierdziu Twemu, abychmy nie strachem, ale nie inaczej jako synowską miłością uciekali się ku Tobie, Panu a Stworzycielowi swemu, a Ty też jako łaskawy otec racz miłościwie, zgromadziwszy nas w społecznej miłości, przymować jako dzieci a sieroty Twoje w święte miłosierdzie swoje (Ps. 112 M)

i w psalmach:

Ty karaniem Twojem przywodziś ku **uznaniu** człowieka za występki jego (Ps. 39).

Z faktu stosunkowo licznej obecności w zabytku leksemów *uznanie*, *uznać się* badacze wysnuwali wnioski o protestanckiej wymowie translacji (Bełcikowski, 1886). Z kolei Kossowska przekonywała, że na początku czwartej dekady XVI wieku, a więc w okresie pracy Reja nad przekładem, terminy takie jak: *zbor*, *uznać się*, *uznanie* nie były jeszcze nacechowane wyznaniowo i wskazywała, że spotyka się je również w *Żołtarzu* Walentego Wróbla (Kossowska, 1968, s. 141). Także Górski w publikacji poświęconej słownictwu reformacji polskiej zauważał, że „ze strony katolickiej nie okazywano wstrętu do używania różnych synonimów tego pojęcia [pokuty – dop. D.K.]” (Górski, 1962, s. 248). Z lingwistycznego (i stylistycznego) punktu widzenia fakt wykorzystywania przez Reja w jednym tekście leksyki tradycyjnej (*pokutować*) oraz łączonej z prądami protestanckimi (*uznanie*, *uznać się*) specjalnie dziwić nie powinno, gdyż Rej w *Psalterzu* często próbował odświeżać skostniałe struktury leksykalne i wprowadzał słownictwo nowe, niezakorzone w tradycji przekładowej (Kowalska, 2013, s. 200); tak mogło być więc i w tym przypadku. Janusz Maciuszko fakt posługiwania się przez tłumacza tradycyjną (katolicką) terminologią tłumaczy czynnikami pragmatycznymi:

Wydaje się prawdopodobne, że mamy do czynienia z taką sytuacją, kiedy Rej, nie dysponując jeszcze odpowiednio precyzyjną polską terminologią teologiczną – a jest to problem „transkonfesyjny” – próbował pewne reformacyjne intencje oddawać przez terminy, frazeologię i retorykę katolicką (nie miał przecież innych wzorów). Myśląc zatem o hasłach reformacyjnych bądź to mimowolnie ujmował je po katolicku, bądź ze względu na nawyki odbiorcy robił to jak najbardziej celowo (Maciuszko, 2002, s. 206).

Nie do końca można się zgodzić z tym argumentem, gdyż podobny dualizm odnajdujemy również w późniejszych utworach Reja, m.in. w *Postylli* (RejPos; Rej, 1557) i *Apokalipsie* (RejAp; Rej, 1565) pisarz wielokrotnie używa wyrazu *pokuta*, co dokumentuje SPXVI („pokuta”, b.d.):

[...] a iż oni ludzie nie czynili pokuty swojej od mężobójstwa, od czarow, od cudzołóstwa i od złodziejstwa swego (RejAp 83, 30v);

Wnet usłyszysz głos Pański / [...] wnet w tobie będzie pobudzona pokuta a żalność, iżże obraził takiego Pana (RejAp 46; RejPos 327);

A coż to czynić pokutę, moj miły Panie? Rospomnieć sobie rozliczność dobrodziejstwa a miłosierdzia Pańskiego, rozmyślić sobie strach a srogość obietnic jego (RejAp 19v, 19 [2 r.], 19v [3 r.], 25v, 30v, 31v, 83, Dd2);

Obaczcie się a obaczcie się niebożątka, a strojcie pokutę, a gotujcie ścieżki Panu swemu (RejPos 298v, 12 marg, 14);

A tak to dla tego Pan przypomonać raczył, iż ta święta pokuta a to uznanie nędznego człowieka w żadne imię nie miała być przepowiadana, iedno w to święte imię jego (RejPos 117, 14, 116v [2 r.]).

Także przeprowadzone w ostatnim czasie badania pokazują, że leksem *pokuta* miał wymiar międzykonfesyjny (Gozdek & Woźniak, 2023, ss. 172; Lisowski, 2023, s. 20; Winiarska, 2004, s. 162) i należał do grupy leksemów wspólnych dla katolików i protestantów.

Warto podkreślić, że analiza kontekstowa leksemów *pokutować*, *uznać się*, *uznanie* w badanym tekście również nie przynosi jednoznacznych rozstrzygnięć. Maciuszko (2002), analizując szczegółowo argumenty oraz modlitwy, odnajdywał co prawda ślady reformacyjnych wątków, m.in. duchowego rozumienia skruchy w modlitwie do *Psalmu 103* (ss. 208–209), ale jednocześnie stwierdzał, że komentarze Reja posiadają „walor uniwersalnej pozaczasowości” (s. 178), a tekst jest teologicznie całkiem nieprzejrzysty i dogmatycznie niespójny (s. 223), wskazywał, że podstawowe problemy religijne epoki tłumacz rozumiał „trochę po ewangelicku, trochę po katolicku” (s. 222), a brak konsekwencji w poglądach pisarza nazywał „teologiczną schizofrenią” (s. 222).

Dufać, dufanie – ufanie

Na koniec warto jeszcze przyrzeć się stosunkowo częstym w Rejowym *Psalterzu* leksemom *dufać*, *dufanie*, szeroko związanym z religijnym pojęciem wiary i łączonym na ogół z tradycją protestancką (tabela 3).

Tabela 3. Rozkład leksemów *dufać*, *dufanie*, *ufanie* w *Psalterzu Dawidowym* M. Reja

Leksem	Razem	Psalmy	Argumenty	Modlitwy	Marginalia	Rejestr
<i>dufać</i>	61	36	6	10	5	4
<i>dufanie</i>	2	2	-	-	-	-
<i>ufanie</i>	6	6	-	-	-	-
Razem	69	44	6	10	5	4

Źródło: opracowanie własne

W analizowanym zabytku czasownik **dufać** pojawia się aż 61 razy i należy do grupy leksemów częstych w *Psalterzu* (Kowalska, 2013, s. 388). Najliczniej występuje w parafrazie psalmów (36 poświadczeń), ale Rej stosunkowo często wykorzystuje go również w komentarzach: w modlitwach (10), argumentach (6), marginaliach (5) oraz *Rejestrze* (4), m.in.:

Tu prorok upomina każdego człowieka, aby nie **dufał** doczesnym możliwościami swoim (Ps. 4 arg.);

Abowiem jako ino bogi rozmaitymi ziemskimi ofiarami umiecie ubłagać a mało im **dufać**. A ten jedno na niewinnym umyśle przestawa, a bezpieczniej mu może na wszem dwojako **dufać** (Ps. 4);

Racz, miłościwy Panie, weźrzec na nas, prośby nasze miłościwie przyjąwszy. Abowiem my nic nie śmiemy **dufać** o sprawach swoich, tylko o świętym miłosierdziu Twoim (Ps. 5 M);

A czyń pomstę za sierotami, a za upadłymi niewinnie, aby potem uporny nie **dufał** mocam swoim (Ps. 10 M);

[...] a stąd będzie znaczne święte imię Twoje między tymi, którzy **dufają** świętemu miłosierdziu Twemu (Ps. 10 M);

Zachowaj mię, Ty moj miły Panie, abowiem nie maści żadnego inego świętego, ktoremu by wierni twoi mieli **dufać** albo ucieczkę k niemu jaką mieć (Ps. 12);

[...] nad tymi okazuj miłosierdzie Twoje, którzy dostatecznie **dufają** Tobie (Ps. 17).

Leksem rzeczownikowy **dufanie** ma tylko dwa poświadczenia w psalmach:

[...] żaden strach na nas nie przydzie, gdy będziemy mieć **dufanie** w Tobie (Ps. 46);

A my, ktorzychmy pilni przebywania w zebraniu tem z wielkiem **dufaniem** mieszkamy, oczekawając dobrotliwości Twojej (Ps. 48).

Warto zaznaczyć, że w *Psalterzu* sześciokrotnie pojawia się również forma oboczna **ufanie**:

[...] bezpieczni ostaną za **ufaniem** obrony Twojej (Ps. 5);

Abowiemem ja w Twej dobrotliwości położył wszystko **ufanie** swoje (Ps. 13);

Abowiem nikt sie jeszcze nie mylił, ilekroć kto w Tobie położył **ufanie** swoje (Ps. 25);

[...] to jest fortunny człowiek, kto w Niem upelnie położył **ufanie** swoje (Ps. 34);

Ale ty **ufanie** swoje wszystko pokładaj w Panu swoim, a rozszerzaj ustawicznie o Niem poczetą wiarę swoją (Ps. 37);

Abowiem błogosławiony to człek, który upelne **ufanie** kładzie w Panu Bogu swoim, a nie przeciwi sie tem, ktorzy sie kochają w omylnych mocach swoich, kochając sie w swej zacności, która ni zacz nie stoi (Ps. 40).

Analiza kontekstów użycia dubletów leksykalnych *dufanie* – *ufanie* wskazuje na celowy zabieg stylistyczny pisarza, świadczy o dążeniu do urozmaicenia leksykalnego biblijnego tekstu, unikaniu monotonii i powtórzeń, i – jak można sądzić – jest wyrazem stylistycznego rozwoju polszczyzny. Omawiane dublety pojawiały się już w staropolskiej literaturze psalterzowo-biblijnej. Zdaniem Janusza Siatkowskiego wyraz *dufać* pojawiał się wyłącznie w zabytkach religijnych, co mogłoby świadczyć o jego czeskim rodowodzie i wskazywać na pierwotne terminologiczne użycie (Winiarska, 2004, s. 177). Na ogół także wpływami czeskimi tłumaczy się popularność tych leksemów w Rejowym *Psalterzu*. Warto dodać, że historycy języka wyraźny wzrost popularności wyrazów *dufać*, *dufność* zaobserwowali właśnie w polszczyźnie pierwszej połowy XVI wieku. Z ustaleń Winiarskiej, analizującej słownictwo religijne polskiego kalwinizmu w latach 1550–1736, wynika, że wyrazy *dufać*, *dufanie*, *dufność* jako terminy religijne „weszły do szerszego użycia w związku z kształtującym się wówczas nurtem pobożności protestanckiej oraz polemikami religijnymi wokół tej koncepcji” (Winiarska, 2004, s. 180) i są spotykane zarówno w piśmiennictwie protestanckim, jak i katolickim. Badaczka podkreśla, że początkowo leksemy te kryły w sobie znaczenie ‘mocne przekonanie o czymś’ i nie miały ujemnego nacechowania. Ich zmiana waloru emocjonalno-stylistycznego i degradacja znaczeniowa nastąpiły w drugiej połowie XVI wieku pod wpływem literatury kontrreformacyjnej, a zwłaszcza kaznodziejów katolickich, głównie Jakuba Wujka i Stanisława Hozjusza. Leksemów tych zaczęto używać do określenia postawy człowieka pysznego, nierozważnego, nadmiernie ufającego sobie samemu i polegającego wyłącznie na sobie, czyli ‘zuchwałego, pysznego, beztroskiego’ (Winiarska, 2004, ss. 180–182; „dufać”, b.d.; „dufanie”, b.d.). W Rejowym *Psalterzu* wyrazy *dufać*, *dufanie*, *dufający* nie zawierają jeszcze ujemnej oceny, pojawiają się jako synonim wiary i określenie postawy człowieka, który całą swoją ufność pokłada w Bogu:

[...] wnetem to obaczył, iż ten Pan sprawiedliwego a **dufającego** sobie nigdy nie opuści (Ps. 115);

[...] która droga każdego Tobie wiernie **dufającego** doprowadza do zwirzchności królestwa Twego świętego (Ps. 115 M);

[...] bo to wiem, iż snadne miłosierdzie Ciebie, któreś Ty każdemu **dufającemu** snadnie znaleźć obiecał (Ps. 119).

Wnioski

Analizy pokazują, że leksyka religijna stosowana jest w *Psalterzu Dawidowym* Mikołaja Reja jeszcze bez ideowego nacechowania. W zabytku odnajdujemy słownictwo, które w późniejszych polemikach religijnych stawało się wizytówką zarówno obozu protestantów (m.in. *zbór, zgromadzenie, uznać się, uznanie się, dufać, dufanie*), jak i katolików (m.in. *pokutować*), co może dowodzić, że Rejowy przekład nie miał jeszcze konfesyjnego nacechowania. Leksykalne wybory pisarza mają raczej charakter stylistyczny, są wyrazem troski pisarza o synonimiczne zróżnicowanie tekstu. Tłumacz, dbając o żywy język, często wprowadzał do *Psalterza* leksykę nową albo rzadką w polszczyźnie XVI wieku, niemającą jeszcze oparcia w tradycji literackiej (Kowalska, 2013, s. 121, 2016, ss. 51–70; Ostrowska, 1984, ss. 202–204). W świetle przeprowadzonych analiz nie można wykluczyć, że przekład mógł powstać jeszcze jako dzieło pisarza-katolika, który pilnie wsłuchiwał się w nowe idee.

Teksty źródłowe

- Krzyszkowski, W. (1564). *Przedmowa do przekładu Justyna Rozmowy z Tryfonem Żydem*. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa. <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/514380/edition/450070?language=pl>
- Rej, M. (1543). *Psalterz Dawidow, który jest prawy fundament wszytkiego pismá krześcijáńskiego, teraz nowo prawie ná polski język przełożon, ácz nie jednákością słow, co być nie może, ale iż wždy położenie rzeczy w káżdym wierszu według lácińskiego języká sie zamyka*. Maciej Szarffenberg. Kraków. Edycja A: egzemplarz Biblioteki Uniwersyteckiej w Erlangen (sygn. H00/THL-II 39). Pobrano 5 maja 2022, z http://digital.bib-bvb.de/view/bvb_mets/viewer.0.6.5.jsp?folder_id=0&dvs=1731665293050~453&pid=14127301&locale=pl_PL&usePid1=true&usePid2=true
- Rej, M. (1557). *Postylla*. Maciej Wirzbięta. Kraków. Biblioteka Książąt Czartoryskich. <https://cyfrowe.mnk.pl/dlibra/doccontent?id=26812>
- Rej, M. (1565). *Apocalypsis to jest dziwna sprawa skrytych tajemnic Pańskich*. Maciej Wirzbięta. Kraków. Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa. <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/107810/edition/100831/content>

Bibliografia

- Bełcikowski, A. (1886). *Ze studiów nad literaturą polską*. Księgarnia Teodora Paprockiego.

- cerkiew. (b.d.). W *Słownik polszczyzny XVI wieku: Edycja internetowa* [SPXVI]. Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk. Pobrano 5 lutego 2024, z <https://spxvi.edu.pl/indeks/haslo/45612/>
- Cybulski, M. (1999). O dwóch XVI-wiecznych polskich przekładach „Psałterza”: „Psałterz Dawidow” Mikołaja Reja i „Psałterz Dawida” Jakuba Lubelczyka. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, 44, 13–29.
- dufać. (b.d.). W *Słownik polszczyzny XVI wieku: Edycja internetowa* [SPXVI]. Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk. Pobrano 5 lutego 2024, z <https://spxvi.edu.pl/indeks/haslo/50076/>
- dufanie. (b.d.). W *Słownik polszczyzny XVI wieku: Edycja internetowa* [SPXVI]. Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk. Pobrano 5 lutego 2024, z <https://spxvi.edu.pl/indeks/haslo/50082/>
- Gozdek, M., & Woźniak, E. (2023). Słownictwo religijne a reformacja: Głos w dyskusji nad konfesyjnym zróżnicowaniem polskiej leksyki w XVI w. *LingVaria*, 18(1), 167–178. <https://doi.org/10.12797/LV.18.2023.35.12>
- Górski, K. (1962). Zagadnienia słownictwa reformacji polskiej. W M. R. Mayenowa & Z. Klemensiewicz (Red.), *Odrodzenie w Polsce: Materiały sesji naukowej PAN 25–30 października 1953 roku: T. 3. Historia języka* (Cz. 2, ss. 233–279). Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Klich, E. (1927). *Polska terminologia chrześcijańska*. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Kossowska, M. (1968). *Biblia w języku polskim* (T. 1). Księgarnia św. Wojciecha.
- kościół. (b.d.). W *Słownik polszczyzny XVI wieku: Edycja internetowa* [SPXVI]. Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk. Pobrano 5 lutego 2024, z <https://spxvi.edu.pl/indeks/haslo/59313/>
- Kowalska, D. (2013). *Sztuka słowa Mikołaja Reja: Studium stylistycznojęzykowe Psalterza Dawidowego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <https://doi.org/10.18778/7525-818-9>
- Kowalska, D. (2016). Osobliwości leksykalne w *Psałterzu Dawidowym* Mikołaja Reja. *Roczniki Humanistyczne*, 64(6), 51–70. <https://doi.org/10.18290/rh.2016.64.6-3>
- Kowalska, D. (2022). O przynależności wyznaniowej *Psałterza Dawidowego* Mikołaja Reja w świetle nowych ustaleń chronologii pierwodruku (1543). *Język – Szkoła – Religia*, 17, 35–50. <https://doi.org/10.26881/jsr.2022.17.03>
- Kowalska, D. (2023). *Psałterz Dawidów* (1543) Mikołaja Reja wobec stylistycznych wzorców polszczyzny biblijnej. *Stylistyka*, 32(32), 341–356. <https://doi.org/10.25167/Stylistyka32.2023.19>
- Kwilecka, I. (2003). *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza – Wydział Teologiczny, Redakcja Wydawnictw; Instytut Sławiastyki Polskiej Akademii Nauk.
- Leszczyński, R. (2005). Psalterz prozą Mikołaja Reja. *Jednota*, 2005(1–2), 14–16.
- Lisowski, T. (1993). *Cerkiew i kościół jako ‘ecclesia’ i ‘templum Christianorum’ w polszczyźnie szesnastowiecznej*. W I. Bajerowa, M. Karpluk, & Z. Leszczyński (Red.), *Język a chrześcijaństwo* (ss. 131–144). Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

- Lisowski, T. (2008). Między doktryną a wiernością przekładu: Grecki leksem *ekklēsia* i jego polskie ekwiwalenty w protestanckich tłumaczeniach *Nowego Testamentu* z XVI i XVII w. W G. Cyran & E. Skorupska-Raczyńska (Red.), *Język doświadczenia religijnego* (T. 1, ss. 285–298). Wydział Teologiczny Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Lisowski, T. (2023). Polish equivalents of Greek *ekklēsia* ‘a (religious) congregation’, *metánoia* ‘repentance’, *metanoéō* ‘to repent’, *báptisma* ‘a dipping or sinking’, *baptízō* ‘to dip, sink’ in Renaissance Nontrinitarian renderings of the New Testament as lexical determinants of the confessional community of the Polish Brethren. *Acta Universitatis Lodzianis: Folia Linguistica*, 57, 11–32. <https://doi.org/10.18778/0208-6077.57.01>
- Maciuszko, J. T. (2002). *Mikołaj Rej: Zapomniany teolog ewangelicki z XVI w.* Chrześcijańska Akademia Teologiczna.
- Nowak, Z. (1970). Mikołaja Reja literacka służba reformacji. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 15, 23–55.
- Ostrowska, E. (1984). Rej w ocenie Kochanowskiego. W M. Kucała (Red.), *O języku poetyckim Jana Kochanowskiego: Wybór artykułów z „Języka Polskiego”* (ss. 191–207). Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego.
- Plezia, M. (Red.). (2007). *Słownik łacińsko-polski* (2. wyd., T. 1–5). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- pokuta. (b.d.). W *Słownik polszczyzny XVI wieku: Edycja internetowa* [SPXVI]. Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk. Pobrano 5 lutego 2024, z <https://spxvi.edu.pl/indeks/haslo/87301/>
- pokutować. (b.d.). W *Słownik polszczyzny XVI wieku: Edycja internetowa* [SPXVI]. Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk. Pobrano 5 lutego 2024, z <https://spxvi.edu.pl/indeks/haslo/87305/>
- Sieradzki, A. (2003). Rejowy „Psalterz Dawidów” wobec autorytetu parafrazy Iohana van der Campen. W D. Kowalska (Red.), *Autorytety i normy: Materiały z konferencji 13–15 maja 2002 r.* (ss. 379–390). Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie.
- Winiarska, I. (2004). *Słownictwo religijne polskiego kalwinizmu od XVI do XVIII wieku na tle terminologii katolickiej*. Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Witczak, T. (1975). *Studia nad twórczością Mikołaja Reja*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

On the Religious Lexicon of *David’s Psalter* by Mikołaj Rej (on the Margins of Considerations About the Confessional Affiliation of the First Edition)

Summary

The aim of this article is to analyse the religious vocabulary present in Mikołaj Rej’s *Psalterz Dawidów* [David’s Psalter], which was considered doctrinally significant in the polemics of the Reformation era. Linguistic analyses have shown that the Psalter, published in 1543, contains vocabulary

that, in later religious polemics, became representative of both the Protestant camp (e.g. *zbór*, *zgromadzenie*, *uznać się*, *uznanie się*, *dufać*, *dufanie*) and the Catholic camp (e.g. *pokutować*), which may indicate that the work under study did not yet have a confessional marking. The writer's lexical choices are rather stylistic in nature and express his care for the diversification of the text in terms of synonyms. The translator, striving for a lively language, frequently introduced vocabulary which was new or rare in the Polish of the sixteenth century and did not yet have a foundation in literary tradition. In light of the analyses conducted, it cannot be ruled out that the translation could have been created as a work of a Catholic writer, closely listening to new ideas.

O leksyce religijnej *Psalterza Dawidowego* Mikołaja Reja (na marginesie rozważań o konfesyjnej przynależności pierwodruku)

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza słownictwa z zakresu leksyki religijnej obecnego w *Psalterzu Dawidowym* Mikołaja Reja, które w polemikach doby reformacji uznawane było za istotne doktrynalnie. Przeprowadzone analizy lingwistyczne pokazały, że wydany w roku 1543 *Psalterz* zawiera słownictwo, które w późniejszych polemikach religijnych stawało się wizytówką zarówno obozu protestantów (m.in. *zbór*, *zgromadzenie*, *uznać się*, *uznanie się*, *dufać*, *dufanie*), jak i katolików (m.in. *pokutować*), co może dowodzić, że badany utwór nie miał jeszcze konfesyjnego nacechowania. Leksykalne wybory pisarza mają raczej charakter stylistyczny, są wyrazem troski pisarza o synonimiczne zróżnicowanie tekstu. Tłumacz, dbając o żywy język, dość często wprowadzał do *Psalterza* leksykę nową albo rzadką w polszczyźnie XVI wieku, niemającą jeszcze oparcia w tradycji literackiej. W świetle przeprowadzonych analiz nie można wykluczyć, że przekład mógł powstać jeszcze jako dzieło pisarza-katolika pilnie wsłuchującego się w nowe idee.

Keywords: Mikołaj Rej; *Psalterz Dawidów* (David's Psalter); confessionally diverse religious lexicon

Słowa kluczowe: Mikołaj Rej; *Psalterz Dawidów*; leksyka religijna zróżnicowana konfesyjnie

---

Danuta Kowalska, University of Lodz, Łódź, Poland

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5550-5650>

Correspondence: danuta.kowalska@uni.lodz.pl

The preparation of this article was financed within the statutory activities of the University of Lodz.

Competing interests: The author has declared that she has no competing interests.

INSTITUTE OF SLAVIC STUDIES
POLISH ACADEMY OF SCIENCES
1954-2024

Publication history: Received: 2024-07-29; Accepted: 2024-08-27; Published: 2025-01-18